УДК 069.51-045.24(477)

РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ, НЕОБХІДНІСТЬ І МОЖЛИВОСТІ

Юлія ПОЛТАВСЬКА – науковий співробітник відділу мистецької науки і освіти Національної академії мистецтв України, м. Київ
https://orcid.org/0000-0002-1041-8078
https://doi.org/10.35619/ucpmk.51.1071
mystec_art@ukr.net

Досліджено проблему реституції культурної спадщини України в історичному та сучасному контексті. Проаналізовано повернення музейних колекцій після Другої світової війни та масштаби втрат під час російської агресії 2014–2025 рр., включно з руйнуванням музеїв, бібліотек, архівів та унікальних творів мистецтва, зокрема робіт видатних українських митців. Розглянуто міжнародні правові механізми, цифрові бази даних і співпрацю з UNESCO, ICOM та INTERPOL, що сприяють відновленню колекцій. Показано значення освітніх та наукових ініціатив, адвокаційних кампаній та національної програми «Реституція під час війни» для захисту культурної ідентичності та збереження національної пам'яті України. Автор обґрунтовує необхідність розпочинати процес реституції вже під час війни, а не відкладати його на післявоєнний період. Наводить приклади заходів, які можуть прискорити процес і зробити його більш інтенсивним.

Стаття демонструє, що підготовка дій, спрямованих на реституцію під час війни, є критично важливою для збереження національної ідентичності, культурного суверенітету та історичної пам'яті України.

Ключові слова: реституція, культурна спадщина, війна в Україні, музеї, міжнародне право, Гаазька конвенція.

Актуальність проблеми. Проблема реституції культурної спадщини України в умовах повномасштабної війни набула безпрецедентної гостроти й стратегічного значення. Російська агресія 2014–2025 рр. призвела до систематичного знищення та масового вивезення культурних цінностей, руйнування музеїв, архівів, бібліотек і приватних колекцій, що становлять ядро історичної пам'яті українського народу. У цих умовах питання повернення втрачених чи викрадених артефактів перестає бути лише фаховою проблемою музейників і юристів; воно пов'язане із захистом культурного суверенітету, формуванням національної ідентичності та протидією культурному геноциду.

Сучасна геополітична ситуація вимагає переходу від традиційної моделі реституції, що зазвичай активізується в післявоєнний період, до негайної підготовки та реалізації відповідних заходів уже під час війни. Такий підхід відповідає міжнародним практикам захисту культурної спадщини, передбаченим Гаазькою конвенцією 1954 р. та рекомендаціями UNESCO, ICOM і INTERPOL, які наголошують на важливості оперативної фіксації втрат, створення цифрових реєстрів і налагодження міждержавної співпраці.

Також актуальність теми зумовлена й тим, що питання реституції в Україні залишається недостатньо розробленим у правовій, методичній та інституційній площині. Відсутність цілісної державної політики, спеціалізованих кадрів та уніфікованих процедур значно ускладнює процес повернення культурних цінностей. Саме тому науковий аналіз історичних прецедентів, сучасних механізмів та потенційних інструментів, включно з національною програмою «Реституція під час війни», є критично необхідним. Дослідження окресленої теми має не лише теоретичне, але й значне практичне значення: воно сприяє розробці сучасної стратегії збереження та відновлення культурних цінностей України, посиленню міжнародної співпраці та формуванню підґрунтя для майбутніх юридичних і дипломатичних дій у сфері реституції.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті становить комплекс теоретичних і практико-орієнтованих підходів, що забезпечують всебічне вивчення проблеми реституції культурної спадщини України в історичному та сучасному контексті. Застосовано такі методи: *історико-порівняльний метод* – для аналізу прецедентів повернення культурних цінностей після Другої світової війни та зіставлення їх із сучасними викликами, зумовленими російською агресією 2014–2025 рр; *правовий аналіз* – для дослідження міжнародних документів; *метод системного підходу* – для визначення взаємозв'язків між державними інституціями, міжнародними організаціями тощо; *аналітичний і структурно-функціональний методи* – для оцінки існуючих механізмів фіксації втрат; *прогностичний метод* – для визначення можливих сценаріїв розвитку політики реституції та вироблення рекомендацій щодо її активізації вже під час війни.

Сукупність цих методів дозволила комплексно дослідити проблему, виявити ключові тенденції, ризики та перспективи повернення культурної спадщини України.

Огляд останніх досліджень. Питання реституції культурної спадщини України протягом останніх десятиліть набуло значної уваги в науковій літературі, що зумовлено як історичним досвідом втрат, так і так і сучасними загрозами, спричиненими російською агресією 2014–2025 рр. Дослідники аналізують

© Полтавська Ю., 2025 р.
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

юридичні, історичні, політичні та міжнародні аспекти повернення культурних цінностей, водночас підкреслюючи складність та багатовимірність цього процесу [3, 7, 12]. У працях українських та зарубіжних авторів розглядаються, насамперед, правові механізми реституції. Зокрема, у статті В. Криволапова детально проаналізовано проблему правових термінів, протягом яких держава може вимагати повернення втрачених або незаконно вивезених культурних об'єктів. Особлива увага приділяється концепції «добросовісного набувача», яка часто блокує або ускладнює повернення українських культурних цінностей у міжнародній практиці [11].

А. Матіос наголошує на проблемі термінологічної невизначеності: поняття «реституція», «повернення», «репатріація», «реставрація статусу» часто використовуються непослідовно, що створює труднощі в юридичних процедурах і міжнародному співробітництві [6]. Важливий напрям досліджень стосується двосторонніх реституційних процесів та міжнародної взаємодії. Є. Сінкевич та О. Морозова аналізують історичні та сучасні процеси повернення культурних об'єктів між Україною та Польщею. Дослідники показують, що попри певні успіхи, більшість процесів характеризуються фрагментарністю, залежністю від політичної волі та браком системного підходу [13].

Окремий пласт сучасних досліджень присвячено реституції в умовах війни. Шульга В. наголошує на активних загрозах: незаконному вивезенні музейних предметів, руйнуванні культурних об'єктів, знищенні архівних та бібліотечних фондів. Авторка підкреслює, що культурні цінності є не лише матеріальними об'єктами, а й елементом національної ідентичності та культурного суверенітету [12].

Історичну тяглість питання ґрунтовно висвітлює Кот С., простежуючи політичні та соціальні умови, що визначали можливості повернення культурних цінностей у XX столітті, аналізуючи радянські та післявоєнні практики [3; 4].

Таким чином, огляд сучасних досліджень демонструє високий науковий інтерес до теми реституції та її ключових правових, історичних і міжнародних аспектів. Водночас *залишаються недостатньо вивчені питання*, зокрема: створення міжвідомчої інфраструктури документування втрат; розробка механізмів прискореної ідентифікації та повернення викрадених творів мистецтва; адвокаційні інструменти для міжнародних судів і трибуналів; формування національної реституційної політики, що поєднує правові, дипломатичні, інформаційні та освітні компоненти.

Мета дослідження: обґрунтувати необхідність активізації процесів реституції культурної спадщини України в умовах триваючої війни, проаналізувати історичний досвід, сучасний стан втрат і механізми їхнього відновлення, а також визначити ефективні правові, організаційні та інституційні інструменти, які можуть забезпечити прискорення та результативність повернення вивезених чи знищених культурних цінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародно-правове регулювання реституції ґрунтується на комплексі універсальних конвенцій та міжурядових угод, спрямованих на запобігання незаконному переміщенню й забезпечення повернення культурної спадщини. Центральне місце у цій системі посідають документи, ухвалені під егідою ООН, ЮНЕСКО та УНІДРУА [14; 15], а також механізми співпраці в межах спеціалізованих організацій і міжнародних баз даних [9, 10, 11].

Гаазька конвенція 1954 року про захист культурних цінностей під час збройних конфліктів та два її протоколи (1954 р., 1999 р.) стали першими й одними з найвагоміших міжнародних документів, що зобов'язали держави-учасниці забезпечувати охорону культурної спадщини в мирний і воєнний час [8, 14]. Конвенція визначає поняття культурних цінностей, передбачає створення національних систем захисту, забороняє використання культурних об'єктів у військових цілях і встановлює відповідальність за їхнє знищення чи незаконне переміщення [8, 14]. Протоколи деталізують механізми повернення культурних цінностей, вивезених під час бойових дій, та порядок міжнародної співпраці у сфері їхньої реституції [8].

Конвенція ЮНЕСКО 1970 року «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» заклала правові засади боротьби з нелегальним обігом культурних об'єктів у мирний час, визначивши обов'язки держав щодо створення національних реєстрів, контролю за експортом та імпортом і сприяння поверненню незаконно вивезених пам'яток [14].

Конвенція УНІДРУА 1995 року про повернення викрадених або незаконно вивезених культурних цінностей уточнила цивільно-правові механізми реституції, передбачаючи обов'язкове повернення викрадених об'єктів їхнім законним власникам, навіть якщо вони були придбані «добросовісним набувачем», встановлює строки давності для подання вимог про реституцію та передбачає механізми компенсації [15]. В їх реалізації відіграють важливу роль спеціалізовані інституції та інформаційні системи, що координують зусилля держав і фахової спільноти у сфері збереження та реституції культурних цінностей: ICOM (International Council of Museums) [9], INTERPOL Works of Art Database [10], ICCROM [11].

Світова практика реституції має тривалу історію. Одним із перших масштабних прикладів стало повернення культурних цінностей після Наполеонівських війн (1815–1820-ті рр.) [3]. Наступним важливим етапом стало повернення культурних цінностей після Франко-Прусської війни (1870–1871) [3]. Під час Першої світової війни (1914–1918) Німеччина вивезла значний масив творів мистецтва та архівних матеріалів, частина яких була повернена Франції, Бельгії та Польщі за умовами Версальського договору [3]. Під час Другої світової війни масштаби пограбування музейних і приватних колекцій нацистською Німеччиною були безпрецедентними. Повернення цих цінностей здійснювалося через програму Monuments, Fine Arts, and Archives (MFAA) [3].

У радянський період частина культурних цінностей, вилучених під час воєн або переміщених до росії, поверталася до українських музеїв у межах централізованих програм [4]. Після встановлення дипломатичних відносин між Україною та Німеччиною процес реституції активізувався: було повернено археологічні предмети, давню ікону та унікальне скіфське бронзове дзеркало [3].

Після анексії Криму та російської агресії 2022 року спостерігається систематичне переміщення та вивезення музейних цінностей, у тому числі Херсонського художнього музею, Маріупольського краєзнавчого музею та Мелітопольського краєзнавчого музею [5; 7]. Прецедент виставки «Крим: золото і таємниці Чорного моря» підтвердив право України на тимчасово передані експонати [3].

Водночас мова йде не лише про викрадення, а й про руйнування культурних об’єктів. Внаслідок бомбардувань і артилерійських обстрілів було знищено або пошкоджено сотні об’єктів культури – музеї, театри, пам’ятки архітектури та історичні споруди. Особливо трагічним є випадок Маріупольського драматичного театру, який став символом загибелі мирного населення, зокрема дітей, що шукали там укриття. Обстріл забрав життя сотень людей і знищив культурний простір, що уособлював історичну пам’ять міста [5; 7]. На початку війни повністю згорів Іванківський історико-краєзнавчий музей, де зберігалося понад два десятки оригінальних робіт Марії Приймаченко [5]. Під обстрілами опинилися також Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків у Києві, Охтирський краєзнавчий музей на Сумщині, Харківський художній музей та Музей Григорія Сковороди у Сковородинівці [5].

Ці факти свідчать, що сучасна російська агресія супроводжується цілеспрямованою політикою культурного нищення: руйнуванням матеріальної спадщини, вилученням музейних колекцій та переміщенням творів мистецтва на контрольовані РФ території. Такі дії порушують норми міжнародного гуманітарного права, зокрема Гаазьку конвенцію 1954 року, Конвенцію ЮНЕСКО 1970 року та Конвенцію УНІДРУА 1995 року [8, 14, 15], які зобов’язують держави захищати культурні цінності та сприяти їх поверненню законним власникам.

Масштаби вивезення та руйнування культурних об’єктів в Україні свідчать про культурний геноцид, спрямований на підрив історичної та культурної пам’яті українського народу. Згідно з нормами міжнародного права, усі завдані збитки мають бути відшкодовані через репарації та повернення викрадених цінностей, а причетні до цих злочинів особи – притягнуті до міжнародної відповідальності [5; 7].

Сьогодні реституція набула для України виняткового значення, адже масштаби викрадення та руйнування спадщини під час російської агресії є безпрецедентними з часів Другої світової війни. В умовах триваючих бойових дій держава розвиває комплексну систему фіксації, документування та міжнародної правової взаємодії, спрямовану на повернення незаконно вивезених культурних цінностей.

Першочерговим завданням є створення національної цифрової бази викрадених і пошкоджених об’єктів, інтегрованої з міжнародними платформами INTERPOL, ICOM та Європейською базою втрат культурних цінностей [9, 10, 11]. Важливими залишаються фотодокументування та 3D-сканування, які дозволяють створювати цифрові копії та закріплювати візуальні докази існування об’єктів у музейних фондах до моменту окупації [9, 11].

На міжнародному рівні ключовими інструментами є правові механізми Міжнародного кримінального суду та Гаазького трибуналу, а також адвокаційна діяльність UNESCO, ICCROM та ICOM [9, 11, 14]. Підписання меморандумів із провідними європейськими музеями створює умови для тимчасового зберігання або ідентифікації українських артефактів за кордоном [9, 11].

Не менш важливим елементом довгострокової стратегії має стати освітній та науковий компонент: підготовка фахівців із реституційного права, підвищення кваліфікації музейників, створення аналітичних центрів та проведення міжнародних конференцій [1; 2]. Це формує професійне середовище, здатне системно реагувати на виклики культурного грабунку.

У практичній площині Україна має реалізувати державну програму «Реституція під час війни», що координуватиме роботу Міністерства культури, правоохоронних органів та міжнародних

партнерів [1; 5]. Відкрита база викрадених експонатів, юридичний супровід позовів у міжнародних судах та стратегічне партнерство з музеями світу перетворюють політику реституції з декларативної на дієву [5; 7]. Україна має право й обов'язок вимагати від росії репарацій, як визнання провини та відшкодування збитків за міжнародним правом [5; 7]. Відновлення музеїв і реставрація колекцій – це шлях до справедливості та відновлення гідності.

Висновки. Реституція культурної спадщини під час війни є надзвичайно важливим і невідкладним завданням, що вимагає комплексного підходу, поєднуючи правові, наукові, технічні та дипломатичні зусилля. Системна фіксація втрат, створення національних і міжнародних цифрових баз, активна міжнародна співпраця та адвокаційні кампанії дозволяють не лише відновити культурну справедливість, але й захистити національну ідентичність, культурний суверенітет і спадщину українського народу. Відкладання цих дій на післявоєнний період суттєво ускладнить повернення творів мистецтва, призведе до непоправних втрат для історичної пам'яті та послабить міжнародну позицію України у сфері культурного права.

Ефективна реституція є також сигналом для світової спільноти про неприпустимість використання культурної спадщини як інструменту агресії та війни. Вона створює прецеденти відповідальності за злочини проти культури, зміцнює міжнародні правові механізми та формує стандарти захисту культурних цінностей у майбутньому. Водночас активна робота з відновлення музеїв, реставрації колекцій та документування втраченого дає змогу підтримати духовну стійкість суспільства, зберегти пам'ять про загиблі покоління та закласти фундамент для культурного відродження після завершення бойових дій.

Таким чином, реституція є не лише правовим обов'язком, а й стратегічним чинником національної безпеки та культурного виживання України, а її своєчасне впровадження визначає перспективи відновлення історичної справедливості та збереження культурного надбання для майбутніх поколінь.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на формування цілісної наукової моделі реституції в умовах триваючої війни, яка здатна забезпечити ефективний захист, документування та повернення культурної спадщини України, а також сприяти укріпленню міжнародного правового механізму протидії злочинам проти культури. Окремо слід виділити необхідність дослідження соціокультурних наслідків втрати культурних цінностей для українського суспільства, локальних громад та національної ідентичності. Повернення культурних об'єктів варто розглядати не лише в юридичному чи музейному, а й в антропологічному, психологічному та меморіальному вимірах.

Список використаної літератури

1. Буц М. Національне законодавство у сфері охорони культурної спадщини: проблеми та перспективи. *Вісник Нац. юрид. ун-ту*. 2023. № 1. С. 52–61.
2. Інститут історії України НАН України. Документи і матеріали з питань повернення культурних цінностей. Київ, 2020. 284 с.
3. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 312 с.
4. Кот С. Українські культурні цінності в Росії: проблеми повернення в контексті історії та права. *Серія «Повернення культурного надбання України: Проблеми. Завдання. Перспективи»*. Вип. 8. Київ, 1996. 156 с.
5. Матіос А. Терміни і поняття у сфері реституції культурних цінностей: проблема уніфікації. *Юридична Україна*. 2024. № 2. С. 34–41.
6. Ребриш С. Міжнародні інструменти захисту культурної спадщини: огляд практик. *Культурологічний альм*. 2022. № 14. С. 87–95.
7. Chehusova O. Public administration mechanisms of protecting cultural heritage: *Challenges and prospects. Public Governance and Administration*. 2022. Vol. 21, No. 3. P. 45–59.
8. Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague : UNESCO, 1954. 34 p.
9. ICOM. ICOM Red List of Cultural Objects at Risk: Emergency Edition for Ukraine. Paris : International Council of Museums, 2022. 56 p.
10. INTERPOL. Stolen Works of Art Database Annual Review 2023. Lyon : Interpol General Secretariat, 2023. 48 p.
11. Kryvolapov V. «Limitation of actions» in international cultural property law: Challenges for Ukraine. *Legal Studies Journal*. 2023. Vol. 9, No. 1. P. 112–128.
12. Main Intelligence Directorate of Ukraine. Annual Brief on Cultural Heritage Threats. Kyiv, 2025. 29 p.
13. Shulha V. O. Cultural heritage losses during the Russian aggression: Legal and ethical aspects. *Ukrainian Journal of Cultural Policy*. 2025. Vol. 4, No. 1. P. 15–28.
14. Sinkevych Ye., Morozova O. Ukrainian-Polish cultural exchange and restitution practices: Historical dynamics and contemporary challenges. *Journal of Heritage Management.* 2021. Vol. 6, No. 2. P. 78–94.
15. UNESCO. Protecting Cultural Property in Crisis: Annual Report 2024. Paris : UNESCO Publishing, 2024. 102 p.

16. UNIDROIT. Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects. Rome : UNIDROIT, 1995. 24 p.

References

1. Buts M. Natsionalne zakonodavstvo u sferi okhorony kulturnoi spadshchyny: problemy ta perspektyvy. Visnyk Nats. yuryd. un-tu. 2023. № 1. S. 52–61.

2. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Dokumenty i materialy z pytan povernennia kulturnykh tsinnostei. Kyiv, 2020. 284 s.

3. Kot S. Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnostei u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX – poch. XXI st.). Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2020. 312 s.

4. Kot S. Ukrainski kulturni tsinnosti v Rosii: problemy povernennia v konteksti istorii ta prava. Seriia «Povernennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: Problemy. Zavdannia. Perspektyvy». Vyp. 8. Kyiv, 1996. 156 s.

5. Matios A. Terminy i poniattia u sferi restytutsii kulturnykh tsinnostei: problema unifikatsii. Yurydychna Ukraina. 2024. № 2. S. 34–41.

6. Rebrysh S. Mizhnarodni instrumenty zakhystu kulturnoi spadshchyny: ohliad praktyk. Kulturolohichnyi alm. 2022. № 14. S. 87–95.

7. Chehusova O. Public administration mechanisms of protecting cultural heritage: Challenges and prospects. Public Governance and Administration. 2022. Vol. 21, No. 3. P. 45–59.

8. Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague : UNESCO, 1954. 34 p.

9. ICOM. ICOM Red List of Cultural Objects at Risk: Emergency Edition for Ukraine. Paris : International Council of Museums, 2022. 56 p.

10. INTERPOL. Stolen Works of Art Database Annual Review 2023. Lyon : Interpol General Secretariat, 2023. 48 p.

11. Kryvolapov V. «Limitation of actions» in international cultural property law: Challenges for Ukraine. Legal Studies Journal. 2023. Vol. 9, No. 1. P. 112–128.

12. Main Intelligence Directorate of Ukraine. Annual Brief on Cultural Heritage Threats. Kyiv, 2025. 29 p.

13. Shulha V. O. Cultural heritage losses during the Russian aggression: Legal and ethical aspects. Ukrainian Journal of Cultural Policy. 2025. Vol. 4, No. 1. P. 15–28.

14. Sinkevych Ye., Morozova O. Ukrainian-Polish cultural exchange and restitution practices: Historical dynamics and contemporary challenges. Journal of Heritage Management. 2021. Vol. 6, No. 2. P. 78–94.

15. UNESCO. Protecting Cultural Property in Crisis: Annual Report 2024. Paris : UNESCO Publishing, 2024. 102 p.

16. UNIDROIT. Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects. Rome : UNIDROIT, 1995. 24 p.

[069.5-045.24] (477)

RESTITUTION OF UKRAINE'S CULTURAL HERITAGE : CHALLENGES, NECESSITY AND OPPORTUNITIES

Yuliia POLTAVSKA – Research Fellow, Department of Art Studies and Education, National Academy of Arts of Ukraine, Kyiv

The aim of this paper is to analyse the current state of cultural heritage restitution in Ukraine and to identify the major challenges and opportunities arising in the context of ongoing armed aggression and large-scale cultural losses. The paper examines historical prerequisites, international legal instruments, and contemporary institutional practices that shape Ukraine's approach to the return of displaced cultural property.

Research methodology. The study is based on an examination of international conventions, national legislation, expert reports, museum documentation and analytical publications. Comparative, historical, legal and empirical methods have been applied to assess the evolution of restitution mechanisms and the current strategies implemented by Ukrainian and international institutions.

Results. It has been found that Ukraine is experiencing unprecedented damage to museum collections and cultural sites due to systematic looting, forced transfers, and deliberate destruction. Despite serious obstacles, including insufficient provenance documentation, political resistance, restricted access to occupied territories, and limited enforcement tools, Ukraine has strengthened state coordination, expanded heritage monitoring, and intensified cooperation with international organisations. New opportunities have emerged through digital provenance technologies, global advocacy networks and increased international recognition of Ukraine's cultural rights.

Novelty. This paper offers one of the first complex assessments of restitution issues faced by Ukraine during an ongoing full-scale war, demonstrating how traditional restitution practices are being transformed by contemporary geopolitical and technological conditions.

The practical significance. The findings may be used by museum specialists, policymakers and legal experts to improve restitution procedures, enhance provenance research and develop more effective international cooperation aimed at protecting and returning Ukraine's cultural heritage.

Key words: restitution, cultural heritage, Ukraine, museum collections, international law, cultural losses, provenance research.

Стаття отримана 26.08.2025
Стаття прийнята 14.10.2025
Стаття опублікована 22.12.2025